

روح
و
روح‌شناسی

تألیف:

سید ابوالقاسم حسینی جبلی

حسینی جبلی، سید ابوالقاسم، -
روح و روح شناسی / تألیف سید ابوالقاسم حسینی جبلی. - تهران: آرمان گستر، ۱۳۹۲.
۴۱۴ ص.

ISBN ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۹۵۸-۰۰-۷ ۱۵۰۰۰ ریال:

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا
کتابنامه: ص. ۳۹۵ - ۴۰۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. روح. ۲. روح شناسی. ۳. احضار روح. ۴. نفس. الف. عنوان.

۴۴/۲۹۷

BP ۲/۲۲۲/۹/۵

۲۹۹۴۵۱۸

۱۳۹۲

انتشارات آرمان گستر

روح و روح شناسی

مؤلف: سید ابوالقاسم حسینی جبلی

ناشر: آرمان گستر

حروف نگاری: پریچهر احمدی

چاپ: کتیبه

ناظر چاپ: سید علی موسوی نژاد

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۲

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

ISBN ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۹۵۸-۰۰-۷

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۹۵۸-۰۰-۷

مراکز پخش:

تهران - سهروردی شمالی، خیابان شریف، پلاک ۱۶، واحد ۹، انتشارات آرمان گستر

۰۹۱۲۱۵۰۴۱۵۵ - ۸۸۵۳۲۰۳۵ - ۰۲۱

قم - فلکه رسالت، بلوار بسیج، نبش کوچه ۱۰

۰۹۱۲۲۵۱۹۲۶۸ - ۳۷۸۳۴۸۶۸ - ۰۲۵

کرج - حصارک بالا، سه راه پست خانه، درب غربی مؤسسه رازی، خیابان امام حسین، کوچه حاج

احمد، پلاک ۵۵

۰۹۱۲۲۶۳۸۴۵۳ - ۳۴۵۵۳۸۲۱ - ۰۲۶

www.nashrearmangostar.com

کلیه حقوق این اثر برای ناشر و مؤلف محفوظ است.

تقدیم نامہ

این اثر را بہ روح پر فتوح ہمہ مراجع و عالمان
درگذشتہ و استادان بزرگوارم کہ در نجف اشرف و قم از
محضرشان استفادہ کردہ و از خرمن دانش آنان خوشہ
برداشتہم: آیات عظام: بروجردی، سید محسن حکیم، امام
خمینی، سید محمود شاہرودی و سید ابوالقاسم خوئی و
میرزاہاشم آملی و آقاشیخ حسین حلی رحمۃ اللہ علیہم
اجمعین تقدیم می کنم.

خطبه

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذي خلق الإنسان وعلمه البيان، والصلاة والسلام على نبي المختار محمد وعلى عليّ إمام الأئمة ووارث الشريعة، الذي نصبه رسول الله يوم الغدير إماماً وعادياً للأئمة، وحافظاً للشريعة، وعلى آله الأخيار الطيبين الأبرار، حفاظ دين الله في السراء والضراء، سيّما الإمام المنتظر الحجة الثاني عشر سيّدنا ومولانا إمام المهديّ - عجل الله تعالى فرجه الشريف - الذي بيّمنه رزق الوارء، وبوجوده ثبتت الأرض والسماء، والذي يملأ الله الأرض به قسطاً وعدلاً بعد ما ملئت ظلماً وجوراً، اللهم اجعلنا من أعوانه وأنصاره، والمستشهادين بين يديه آمين ربّ العالمين.

ثنا و ستایش بی کران مخصوص درگاه خداوند متّان که جهان را آفرید، و آن را به وجود انسان زینت بخشید، و انسان را به عقل و ادراک و اندیشه تابناک مجهّز ساخت تا زمین را آباد و طبیعت را به استخدام خود درآورد و استفاده نماید، سرانجام خود را بشناسد و پروردگار خود را بندگی نماید.

سلام و درود نامحدود بر پیامبر محبوب حضرت محمد مصطفی که با وجود مقدسش آخرین یادگار رسولان و خاتم پیامبران رقم خورد، و آن حضرت در

عصر تاریک جاهلیت در مکه به رسالت مبعوث گردید، و با نزول قرآن و وحی الهی، و قوانین گوناگون علمی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی مردم عصر خود را ارشاد و اداره فرمود، و در پایان عمر پر برکت خود حضرت علی (ع) را در روز غدیر خم برای امامت و جانشینی خود نصب فرمود تا مردم دچار خطا و اشتباه نشده، و راه اسلام راستین را که بر اساس حق و عدالت و محبت استوار است، طی نمایند.

رسول خدا (ص) با نصب خلافت علی (ع) ماموریت خود را انجام داده، دین اسلام را کامل و به آن استمرار بخشید.

تحیات خالصانه ما به پیشگاه خاندان جلیل نبوت ائمه معصومین - علیهم صلوات الله - پیشوایان راستین که اسلام عزیز را در فراز و نشیب تاریخ، و دوران نفاق و اختلاف از خطرهای و تهدیدها محافظت نموده، برای عصرها و نسل‌ها به امانت سپردند.

و سلام و درود ویژه ما به ساحت قدس یگانه معجی عالم بشریت و تنها یادگار رسالت و امامت حضرت حجت ابن الحسن المسکری - روحی و ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء - که خداوند متعال وجود عزیز او را از آفات و بلیات محافظت فرمود، و عمر طولانی با برکت به او عطا کرد تا ذخیره اصلاح جهان باشد، اکنون که در پشت پرده غیبت مستور شده از یمن وجود مقدسش تمام فیوضات آسمانی و برکات زمینی بر اهل زمین نازل و بهره مند هستند، و امید فرج و رهایی مردم مستضعف جهان از تمام بدبختی‌ها و گرفتاری‌ها با ظهورش تحقق خواهد یافت، و ظهور آن حضرت را از درگاه ایزد منان خواهیم.

پیش‌گفتار

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسول الله وعلى آله الطاهرين الأجمعين.

جهان گر با نشاط و سبز و زیباست نشان از روح باشد رمز الله است
بشر با روح عالی گشت ممتاز فنایی نبودش زیرا خدا خواست
جست‌وجو و گفت‌وگو پیرامون موضوع «روح» و شناخت «نیروی حیات»
بحث ضروری و حیاتی و جهانی است، و سابقه دیرینه‌ای در تاریخ فرهنگ‌ها،
فلسفه‌ها و علوم بشری داشته، از بعثت پیامبران آغاز شده و در محافل علمی
فلسفی و فرهنگی جهان، و در دوره‌های مختلف و مناطق گوناگون در شرق و
غرب توسط پژوهش‌گران و نخبگان بشری ادامه یافت، و در هر عصر و نسلی
مورد تحقیق و بررسی قرار گرفت، و از ناحیه فلاسفه و دانشمندان مشهور
جهان، راجع به آن نظریه‌پردازی‌های فراوان صورت گرفت.

اکنون نیز در جهان معاصر در محافل علمی فلسفی و فرهنگی مذهبی، روح‌شناسی در مناطق مختلف مورد توجه و عنایت خاص قرار گرفته که بحث و بررسی از روح در جهان معاصر به صورت تجربی و آموزش‌های فنی درآمد، در غرب با سبک نوین (ابداعی و اختراعی) آرا و افکار مردم را به سوی خود جلب نمود، و با سه اسلوب فنی:

۱- میزگرد چرخان

۲- هیپنوتیزم (خواب مصنوعی)،

۳- اسپریتیزم که آرا «علم» یا «فن» روح‌شناسی می‌دانند،

به رصد ارواح پرداخته‌اند، و با آموزش و پرورش «مدیوم» واسطه‌ها سیر و سفر به عالم ارواح دارند، و در ارتباط با ارواح از پرسش و پاسخ‌ها و پیام‌ها، مرام و مسلک پیش‌رفته علمی و فلسفی ساخته‌اند که شرح بیش‌تر آن را در بحث ارتباط با ارواح آشنا خواهیم شد.

موضوع روح‌شناسی در حوزه‌های علمیة اسلامی نیز از زمان‌های دور مورد عنایت دانشمندان بود، تحقیقات و مطالعات علمی فلسفی به عمل آمد. مسئله روح یا در اصطلاح فلسفی «نفس ناطقه» معرکه آراء در بین فلاسفه، دانشمندان و صاحب نظران قرار گرفته است، به نحوی که آرا و افکار گوناگون آنان پیرامون روح رقم قابل توجهی را به خود اختصاص داده است.^(۱)

۱- آلوسی مفسر معروف اهل سنت گفته است: تا به حال هزار نظریه پیرامون روح ارائه گردیده است، تفسیر روح المعانی، ج ۸ ص ۱۴۸.

روح چیست و چگونه می‌توان آن را شناخت؟

روح و نیروی حیات، پدیده‌ای درخشان در عالم وجود، و جوهر هستی، راز پنهان و صنع شگفت‌آور خداوند سبحان است که به طبیعت یا گل و ریحان و پدیده‌ی روح (حیوان) صفا و زینت بخشید و آن را جالب و دلپذیر ساخت، و آن را با موجود ممتازی مانند انسان هدفمند و به کمال رساند.

جهان زیبا و خرم گشت از روح همه هستی هویدا گشت از روح
بدان روح هر چه باشد آن پدیده است پدید آورنده او را آفریده است

بحث روح از چه زمان و در چه منطقه‌ای از جهان آغاز شده است؟

باید گفت: هر چند بحث و جست‌وجو از روح در تاریخ علوم و ادیان، فرهنگ، فلسفه و دانش بشری سابقه طولانی دارد، ولی تاریخ مشخص و دوره معین ندارد، و نمی‌توان آن را مشخص و با سند گویا ارائه نمود، ولی در تاریخ در دو حوزه مورد بحث و فحص قرار داشته و همچنان نیز ادامه دارد:

۱- ادیان آسمانی و آموزه‌های پیامبران،

۲- محافل علمی، فلسفی و پژوهشی بشری.

اما قسمت اول، بحث و تحقیق از وجود روح ثبوتاً و اثباتاً و بقاء در آموزه‌های پیامبران آغاز شده و به اثبات آن پرداخته‌اند، اصولاً پیامبران در زمان «فترت» بشر و عصر جاهلیت، از جانب خداوند سبحان به رسالت مبعوث شدند تا اذهان و محیط زندگی مردم را از لوٹ وجود بت‌ها و بت گونه‌ها پاک‌سازی نمایند، و مردم را با خداوند متان و نعمت‌های او آشنا سازند، و در رسالت خود مردم را از

شرک و نفاق بر حذر داشته به توحید، خدا شناسی و خود شناسی آشنا نمودند تا به سعادت مادی و معنوی نایل گردند.

پیامبران در آموزه‌های خود، مرگ را پایان زندگی ندانسته، بلکه پرواز روح ملکوتی به عالم غیب دانسته، و از حشر و نشر و قیامت خبر داده‌اند. قهراً جای این سؤال است که «روح» چیست و چگونه پدیده‌ای است؟

پیامبران در مرحله نخست عقول مردم را که غبار شرک و کفر آن‌را تیره و تاریک ساخته بود، بیدار نموده و غبار رویی کردند، و همچنین فطرت خداشناسی را که به فراموشی سپرده شده بود، از خاک غفلت بیرون کشیده در عرصه حیات، پویا و جویا نمودند، و از عظمت قدرت و حکمت خداوند سبحان سخن گفته‌اند که بشر عبث و بی‌فایده به وجود نیامده، بلکه ابدی و جاویدان آفریده شده است.

پیامبران در اثبات وجود روح و بقای آن به قدرت لایزال الهی تمسک جستند و به آثار ظاهری و خاصیت‌های روح، استدلال و اثبات نموده‌اند. بنابراین، اثبات وجود روح در برنامه پیامبران اصالت داشته، و آن‌را به مانند خالق روح^(۱) که با علائم و آثار می‌توان آن‌را شناخت، معرفی کردند.

این آگاهی راه و رسم پیامبران بوده، ولی برخی از مردم پا را از حقیقت فراتر نهاده و گنه روح را جویا شدند، مانند مشرکان مکه که از رسول خدا ﷺ راجع به حقیقت روح پرسیدند، و آن حضرت نیز با وحی الهی پاسخ دادند که آیه صدر بحث: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي...»^(۲) بیانگر آن است.

۱ - روح نیز مانند خالقش از آثار و علائم شناخته شده برخوردار است، گنه و ذات روح مانند ذات الهی مرموز و پنهان است.

۲ - از تو درباره «روح» سؤال می‌کنند، بگو: روح از فرمان پروردگار من است... ، سوره

از آنجا که نخبگان بشری از ذات واقعی روح مطلع بوده و دانستند که روح حقیقت ناشناخته‌ای دارد، پیامبران را آزمودند، لهذا پرسش مزبور از حقیقت روح منحصرأ از پیامبر اسلام نشده، بلکه از پیامبران اولوالعزم گذشته مانند حضرت موسای کلیم علیه السلام نیز شده و در «تورات» هم آمده است.

و به عبارت دیگر می‌توان گفت: پرسش مزبور از سایر پیامبران نیز به عمل آمد، اگر کتب و صحف نازل بر پیامبران گذشته موجود بودند، و موجود آنها نیز از تحریف و تغییر محفوظ می‌ماند، معلوم می‌شد که پرسش از حقیقت روح یک پاسخ بیش نداشت، و همه یک‌نواخت در کلمه واحد گفته‌اند: روح امر الهی است و بس.

اما قسمت دوم، تحقیقات و مطالعات بشری پیرامون حقایق جهان از جمله «روح» و «روان» در نهاد انسان همواره در محافل علمی پژوهشی و فلسفی مطرح بوده، و نظریه پردازی‌ها صورت گرفت.

از تمدن‌ها و فرهنگ‌های باستانی شروع شد و همچنان در عرصه‌های گوناگون علمی فرهنگی و مذهبی بشر ادامه یافت، در طول تاریخ در هر عصری و منطقه‌ای از شرق یا غرب فیلسوف برجسته، صاحب نام و نشان و سرآمد در راس امور علمی فلسفی قرار داشت، و با تأسیس حوزه علمیّه و احیاناً با تأسیس حوزه فلسفی مورد استقبال شاگردان قرار داشت که در حوزه‌های مزبور به تبیین حقایق و تدریس فلسفه و سایر علوم و فنون روز می‌پرداخت.

از جمله حقایق ناشناخته موضوع، «روح» و «نفس ناطقه» انسان است که در هر عصری توسط فلاسفه راجع به آن تحقیقات به عمل آمده، و فیلسوف صدرنشین فرضیه ای ارایه نمود و آن را با مبانی و اصول فلسفی خود تبیین کرد، این راه و رسم در بستر تاریخ توسط فلاسفه در هر عصر و زمان متداول بود، و نظریه آن فیلسوف در عصر خودش از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار، و مورد قبول کلیه شاگردان بوده، و آن را چون وحی منزل تلقی کردند.

این امر رونق و رواج داشت، ولی با درگذشت فیلسوف مزبور مطالب فلسفی و سایر مبانی علمی او توسط فیلسوف جانشین مورد ارزیابی مجدد قرار گرفت که بسیاری از آراء و افکار استاد با دلایل استوار مردود واقع شد، و فرضیه جدیدی از خود ارائه داده و آن را با مبانی و دلایل فلسفی خود جایگزین ساخت، و به تدریج نظریه استاد سابق از اعتبار ساقط و کم رنگ شد، به اصطلاح تاریخ مصرف گذشته پیدا کرد، این روش فلسفی و نظریه پردازی‌ها در تاریخ فلسفه و پژوهش‌های علمی موجود است که می‌توان گفت در مجموع بین همه نظرات علمی و فلسفی و تحقیقاتی نظریه واحدی که مورد توافق باشد وجود ندارد، و در متن به نحو مشروح آشنا خواهیم شد.

پرسش و پاسخ کوتاه

اکنون این پرسش مطرح است روح که وجودی مرموز و پیچیده دارد و تا به حال شناخته نشده است، دانشمندان و متفکران جهان از کشف و شناخت آن عاجز مانده اند، بحث و بررسی جدید پیرامون آن، چه فواید و نتایج خواهد

داشت؟ پاسخ مشروح آن را در متن بیان می‌کنیم، ولی به نحو اختصار به پاسخ اجمالی می‌پردازیم، بحث و بررسی‌ها پیرامون مسائل روح منحصر به شناخت ماهوی آن نیست، روح وجود قطعی و حتمی دارد که غیر قابل انکار است، لهذا مسائل بسیار دیگری درباره آن مطرح است که در فلسفه و کلام و سنت و عرفان مطرح شده، و پیرامون آن مسائل بحث و بررسی‌ها به نحو مشروح انجام گرفت، مانند این که آیا روح جوهر است یا عرض؟ مادی و طبیعی است یا مجرد از ماده و ماورای طبیعی است؟

روح حادث است یا موجود در عالم ملکوت (به عقیده افلاطون)؟ روح حادث به حدوث جسمانی و از مجموع بدن ساخته و پرداخته می‌شود. یا دستگاه خاص مانند مغز و اعصاب یا قلب و گردش خون روح را به وجود می‌آورند؟ آیا روح اصالت و استقلال دارد یا تابع جسد انسان است؟ آیا روح فانی یا باقی و جاویدان است؟ آیا بازگشت دارد یا نه؟ آیا کلی یا جزئی است؟ و همچنین تعلق آن به بدن چگونه ارزیابی می‌شود، مانند باد در مشک یا تعلق معنا در لفظ است و ...

و همچنین پیدایش اولیه روح و نیروی حیات چگونه در تاریخ ارزیابی شده است؟ فرضیات گوناگون از ناحیه فلاسفه و دانشمندان ارائه شده که مهمترین آنها ثبوت انواع یا تکامل انواع است، و یا در ارتباط با ارواح که در سراسر جهان مطرح است و صحت آن به نحو جزئی مورد قبول می‌باشد ولی در جهان معاصر از بحث عقلی و فلسفی ارتقاء یافته و در محافل علمی و فرهنگی و روح‌شناسی به صورت تجربی در آمده است مانند اسپریتسم، و از آن به علم یا فن ارتباط با ارواح یاد می‌شود که اشاره شد.

این روش تماس با ارواح، پرآوازه‌ترین و معتبرترین ارتباط‌ها شناخته شده است که طرف‌داران فراوان در اروپا و آمریکا و سایر نقاط جهان دارد، نکته مهم این‌جا است، این روش ارتباط با ارواح به عنوان «مرام و مسلک جدید اعتقادی» در بین طرف‌داران خود‌جا باز کرده است.

به عبارت دیگر، روح‌شناسان غربی با آموزش و پرورش «مدیوم» یا واسطه با ارواح تماس می‌گیرند، از آنان می‌پرسند، و پاسخ دریافت می‌نمایند، و احیاناً ارواح پیام می‌دهند، مدیوم آن‌را دریافت کرده که سفارش به نوع دوستی، محبت، علاقه به صلح و صفا و عدالت است.

در این مرام اسپریتیسم به وجود روح و بقای آن پس از مرگ اعتقاد دارند، و در نهایت بر خلاف شرایع و ادیان الهی که به عود ارواح پس از مرگ عقیده دارند، بر این باورند که روح انسان با مرگ به عالم «ارواح هفت گانه» پرواز می‌کند، و افراد عادی روحشان با مرگ به عالم «سمورلاند» که بهشت سبزش‌گویند، وارد می‌شود، آن‌جا مانند دنیا از همه امکانات زندگی برخوردار می‌باشد، شهر و روستا، مدارس و دانشگاه و سایر موسسات را داراست، و ازدواج و زاد و ولد و غیره در آن انجام می‌شود.

پس از مدتی ارواح فاسد، بازگشت کرده در پیکر حیوان یا به جسد انسان تعلق می‌گیرد. در مرام اسپریتیسم به بازگشت ارواح در پیکر حیوان و ابدان انسان که «عود ارواح باشد» عقیده دارند، در ارتباط با ارواح، با شرح بیشتر آشنا خواهیم شد. همه این مطالب و پرسش‌ها به تحقیق و بررسی مشروح و معقول نیاز دارد.

یک شناخت و سه هدف

می‌توان گفت: بحث روح یا خودشناسی ما را به سه اصل اعتقادی آشنا می‌سازد:

۱- اصل توحید؛ زیرا با شناخت روح، خالق آن را می‌شناسیم که در ذات و ضمیر ما شناخت خودش را فطری و ذاتی قرار داده است.

۲- به آموزه‌های پیامبران به ویژه سنت پیامبر اسلام ﷺ و قرآن ایمان آورده و آنها را وحی منزل می‌دانیم، و به آموزه‌های پیامبران به ویژه تعلیمات عالیّه دین اسلام آگاه می‌شویم، پیامبران مبعوث شدند تا ما را با حیات ابدی آشنا سازند، و در گفتار خود از بنای روح پس از مرگ خبر داده‌اند تا ما را به سعادت واقعی برسانند.

۳- با خودشناسی و آموزه‌های پیامبران و تعلیمات عالیّه اسلام، به جهان غیب معاد و قیامت ایمان آورده، وجود خود را عبث و بی‌فایده ندانسته، بلکه خداوند وجود انسان را هدف آفرینش جهان قرار داده تا به سعادت واقعی برسند، بنابراین، با خودشناسی به سه هدف اصلی و مهم می‌رسیم.

بحث جامع و فراگیر از روح

بحث و بررسی پیرامون موضوع روح در سه مرحله و تحت سه عنوان به اتمام می‌رسد:

۱- خلقت ارواح قبل از اجساد.

۲- بقا و استمرار وجودی روح پس از مرگ که حشر و نشر و قیامت، پاداش ابدی (بهشت) و کیفر اخروی (جهنم) باشد.

۳- وجود روح ثبوتاً و اثباتاً و سایر مسائل مربوطه که موضوع بحث ما است، دو بخش اول و دوم در کتاب جداگانه مورد بحث و بررسی قرار گرفت، در این کتاب «روح و روح‌شناسی جدید» تلاش کردیم تا مهم‌ترین مسائل مربوط به روح را مورد تحقیق و ارزیابی مجدد قرار داده به توضیح بیش‌تر بپردازیم، از آن‌جا که موضوع روح «نفس ناطقة انسانی» در نزد عامه مردم و خواص جامعه از اهمیت خاصی برخوردار است و شناخت آن قطعی و ضروری است، در جهان معاصر شناخت روح به حالت افراط و تفریط واقع شده، گروهی بقا و استمرار آن را انکار کرده، به حشر و نشر و قیامت اعتقادی ندارند، برخی دیگر آن را لوٹ کرده ارتباط با ارواح را با ساده‌ترین اسباب سرگرمی مانند میزگردچرخان امکان‌پذیر دانسته‌اند!

گروه سوم با عقیده به بقای روح، در مورد حشر و نشر و قیامت سادگی کرده، بحث و بررسی آن را جایز نمی‌دانند حتی از شناخت مسائل ظاهری آن نیز غفلت دارند، و این افراد مسلماً در بی‌خبری به سر می‌برند، در حالی که اسلام به شناخت روح تاکید دارد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»^(۱) هر کس خود را (از روی علم و دانش) شناخت، پروردگارش را (هم از روی علم و دانش) شناخته است. و مولی الموحدين امیرالمومنین (علیه السلام) در کلمات موجز خود فرمود: «مَعْرِفَةُ النَّفْسِ أَنْفَعُ الْمَعَارِفِ»^(۲) معرفت و شناسایی نفس سودمندترین معارف و شناخت‌ها است.

۱- مصباح الشریعه ترجمه عبدالرزاق گیلانی ص ۳۸۳.

۲- تصنیف غررالحکم ص ۲۳۲ حدیث ۴۶۴۰.

شایان ذکر است، کتاب «روح‌شناسی» تالیف این‌جانب در دفتر انتشارات و تبلیغات وابسته به جامعهٔ مدرّسین قم به چاپ رسید و منتشر گردید که از زحمات برادران در آن موسّسه علمی کمال تشکر را دارم، پس از چاپ مورد تجدید نظر این‌جانب قرار گرفت، مطالبی افزوده و یا حذف و اصلاح به عمل آمد. با توجه به این حقیقت که موضوع روح و نفس ناطقهٔ انسانی در علوم ادیان و علم الارواح (فلسفه) و (عرفان) و در تفاسیر قرآن و سنّت به نحو مشروح مورد بحث و فحص قرار گرفته، جایگاه خاصی در فلسفه، عرفان و دانش بشری دارد، همهٔ مطالب مربوط به روح را در یک جزوه بلکه در یک «دائرة المعارف» نتوان بیان کرد، ولی بزرگان گفته‌اند: المیسور لا یتروک بالمعسور، امر ممکن و شدنی را به واسطهٔ ناممکن نباید ترک کرد.

در پایان اتمام و اکمال سه عنوان بحث روح را از درگاه ایزد منان خواستارم.

سید ابوالقاسم حسینی جبلی